

Наукова спадщина Михайла Грушевського в російській історіографії
кінця XIX - першої половини XX століття

Віталій Тельвак

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 5. – Харків: ФріМайнд, 2001. – С. 64-77.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4-87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

НАУКОВА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ КІНЦЯ ХІХ — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Творча спадщина М. Грушевського, як і в цілому його непересічна особистість, завжди привертала увагу дослідників східноєвропейської історіографії. Це й не випадково, адже саме він уперше дав цілісну інтерпретацію української історії, концептуально оформив схему її розвитку, зрештою, організував першу національну історіографічну школу. Поряд із цим М. Грушевський відомий як неперевершений організатор громадсько-політичного життя, талановитий публіцист, що завжди використовував свої фахові знання для підтвердження визвольних змагань українців. Саме цей унікальний синтез видатного вченого та громадсько-політичного діяча давав підстави дослідникам української історіографії співвідносити творчу особистість М. Грушевського із постатями Т. Масарика, Ф. Палацького, Й. Лелевеля.

Особливу увагу на наукову та громадсько-політичну діяльність М. Грушевського звертали наші сусіди — поляки та росіяни. Це й зрозуміло, адже Україна завжди входила у сферу їх «життєвих» інтересів, тому будь-яка спроба політичної та інтелектуальної сепарації українців викликала спротив у панівної нації. Особливо гострим політичне та інтелектуальне протистояння між росіянами та українцями було на зламі ХІХ—ХХ ст., що пояснюється кількома причинами. По-перше, у складі Австро-Угорщини українці формально були забезпечені демократичними свободами. По-друге, основний інтелектуальний потенціал вітчизняної історичної науки локалізувався в університетах Російської імперії. По-третє, саме в цей час українська історіографія в Росії переживала процеси інституціоналізації та професіоналізації, пов'язані з предметно-тематичними дискусіями та розмежуванням науково-організаційних структур. Зрозуміло, що у центрі російської наукової (та й не тільки) критики опинились історіографічні концепції найвидатнішого представника вітчизняної історичної науки М. Грушевського.

У розвитку російського грушевськознавства ми умовно виокремлюємо три періоди, що в основному збігаються із загальною періоди-

зацією грушевськознавчих досліджень¹. Перший охоплює роки від кінця XIX ст. до смерті історика в 1934 р. Історичні погляди вченого цього періоду аналізуються рецензентами його праць, опонентами, колегами. Особливістю тогочасної історіографічної рефлексії є її двобічність та відкритість — М. Грушевський відповідав критикам його історіографічних побудов, коригуючи та удосконалюючи власні теоретичні підходи і методологічні прийоми.

Другий період — 1934—1990 рр. — позначений двоїстим ставленням до спадщини видатного вченого. У той час, як російські радянські історики оцінювали доробок М. Грушевського однозначно негативно, крізь призму боротьби з проявами «буржуазного націоналізму», російська історіографія на еміграції інтерпретувала ідеї вченого в академічному річищі, чи то полемізуючи з ними, чи то навіть запозичуючи їх для створення модерного синтезу російської історії. У той час з'явилися праці, де творча спадщина М. Грушевського вперше розглядалась як цілісний історіографічний феномен. Усвідомлюючи втрату видатного вченого та визнаючи його внесок у світову історіографію, більшість дослідників, проте, критично характеризувала історичну модель М. Грушевського. Тоді ж у радянській історіографії розгорілася найбільш огульна критика історіографічної спадщини М. Грушевського. Наукове ж вивчення доробку вченого відбувалося переважно за кордоном.

Останній період розвитку грушевськознавства, сучасний — 90-ті роки XX ст. Наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. XX ст. наукове грушевськознавство, як і пострадянська історіографія в цілому, вступило в нову стадію свого розвитку². Публікації цього періоду представлені численними науково-популярними статтями³. Їх авторами стали не тільки історики, але й репрезентанти інших галузей знань. Ці матеріали мали популяризаторський, просвітницький, почасти компілятивний характер. Але вони виконували важливу суспільно-політичну функцію — зняття анафами з імені М. Грушевського, ознайомлення широкого читача з його життям та діяльністю⁴. Видання російськими істориками архівної грушевськіани — мемуарів, творів, епістолярії — значно поглибило розуміння його концепцій, сприяло створенню нових дослідницьких методик⁵. Студії над історичними ідеями вченого в наш час набувають особливої популярності та актуальності у зв'язку із загальною переоцінкою усталених міфів у російській та вітчизняній історіографіях, переведенням наукових дискусій в академічне річище.

Безумовною перевагою сучасного етапу грушевськознавства є значне розширення джерельної бази, застосування нових дослідницьких технологій. Це дало поштовх до створення оригінальних, хоча й не завжди беззаперечних, інтерпретацій творчої спадщини видатного вченого.

Проаналізувати в одній статті всю російську грушевськіану досить важко, хоча б з огляду на зливу грушевськознавчих праць у часописах останнього десятиліття. Тому ми обмежились найбільш цікавим та маловідомим, на нашу думку, періодом російського грушевськознавства. Кінець XIX — перша половина XX ст. — час становлення російського грушевськознавства як у самій Росії, так і в російських емігрантських наукових колах. Саме у цей період було закладено традиції інтерпретації спадщини вченого, що стали базовими для сучасних грушевськознавчих студій.

Перша спроба аналізу історіографічних засад творчості М. Грушевського належить рецензентам його студентських праць. Так, у рецензії на статтю «Южнорусские господарские замки в половине XVI века» П. Голубовський відзначав значення праці вченого-початківця, який подав стислий, але місткий образ колонізації степових теренів України на підставі опублікованого актового матеріалу. «Праця п. Грушевського читається з великою цікавістю та легкістю, а за уважністю обробки матеріалів та повнотою, з якою автор вичерпує питання, є приємним явищем в російській історичній літературі», — писав рецензент⁶.

Відгуки на другу працю М. Грушевського, «Нарис історії Київської землі...», були більш критичними. Так, уже згаданий П. Голубовський відзначав чимало наукових проблем, піднятих у монографії, серед яких звертав увагу на зображення «удільно-вічового» (земельно-громадського) устрою і його протиставлення князівсько-дружинній організації і у зв'язку з цим — заперечення поширеної в російській історіографії тези про запустіння Київської землі після татарської навали, яке М. Грушевський пов'язував лише з усуненням князівсько-дружинного устрою. Зазначалося також, що молодий дослідник занадто захоплюється аналізом історичних явищ, що «йде на шкоду роботі синтетичній». Не завжди вдалим, зауважує рецензент, є використання М. Грушевським фізіографічного та економічного чинників, що порушує гармонійну єдність усіх факторів історичного процесу. Щодо стилістики роботи, то «...виклад шановного автора має

дещо догматичний характер»⁷. У цілому ж, рецензент високо оцінив працю молодого історика. Схвальний відгук на «Нарис...» надав також І. Філевич, зауваживши, що М. Грушевський належить до тих дослідників, які негативно оцінюють князівсько-дружинний устрій і віддають перевагу громадсько-земельному. Одночасно він підкреслював, що молодий автор, який тільки що залишив студентську лаву, виявив «серйозні знання і критичні конструктивні здібності, самостійну думку»⁸. Інший російський історик, П. Мілюков загалом схвально оцінив згадану працю, але дорікнув авторові за науковий «гріх» — помірковану прихильність до «українофільської теорії» розвитку південноруських земель у давній період, згідно з якою не було перерви між Київською державою і литовським періодом. Рецензент вказував також на «недоліки дослідження у власному сенсі» та «недостатню розробку фактів»⁹.

Подібні зауваження, але вже на магістерську дисертацію М. Грушевського, присвячену історії Барського староства, висловив Н. Молчановський. Рецензент приділив головну увагу розгляду питань, з трактуванням яких не погоджувався. Загалом вони стосуються історії Поділля від X до XIV ст., екскурси в яку, до речі, для М. Грушевського мали допоміжне значення. Так, помилковими, на думку Н. Молчановського, є твердження щодо етнічного складу подільського населення за давньоруської доби, теза про добровільне підкорення його татарам у середині XIII ст. Він вважає не зовсім вдалим пошук у матеріалах всього Західного Поділля і Галицької Русі аналогій для пояснення устрою Рівщини першої третини XV ст. та пояснення походження привілейованої й непривілейованої шляхти.

Рецензент висловив кілька критичних суджень, котрі сучасними дослідниками Поділля не визнаються слушними¹⁰. Так, він заперечує цілком правомірне твердження М. Грушевського про одночасне запровадження польських установ і правових норм у Західному Поділлі і Галицькій Русі: про те, що Кам'янецький повіт у грамотах XV ст. інколи означав усе Західне Поділля (Подільське воеводство). Непереконливим виглядає докір у тому, що праця М. Грушевського є здебільшого описовою. Рецензент відзначає також механічність порівнянь, недостатню аргументованість висновків, пише про «здогадний та непевний характер деяких роздумів автора», «еклектичну манеру розробки питань важких або неясних»¹¹. Ці та інші зауваження Н. Молчановський оцінює як часткові й наголошує, що вони «зовсім не

применшують значення», «цінного внеску (М. Грушевського. — В. Т.) в скарбницю... південноруської історії».

Найбільш суттєве зауваження рецензентів перших праць М. Грушевського полягало в тому, що молодий історик зловживає аналітичною процедурою наукового дослідження, перенасичує його цитуванням джерел. Зауважимо, що подібні закиди висувались також українськими критиками вченого. Так, у декількох рецензіях В. Щербина зазначає, що М. Грушевський абсолютизував свій «лабораторний» метод і «ретельно уникав всіляких узагальнень та більш чи менш загальних пояснень фактів, що наводяться»¹². Подібні зауваження до історичних писань ученого висловлював також І. Франко¹³.

Відповідаючи на критику, М. Грушевський заявляв, що свідомо уникає широкого синтезу, оскільки джерельний матеріал, в основній частині, ще не зібрано, а слабкість джерельної бази позначилась би на висновках, викривляючи дійсний образ минулого. «Я думаю, — писав він, — що мої розвідки служать живим протестом проти таких перекручених генералізувань... Спішити з такими загальними висновками, маючи під руками величезний матеріал, що кожною цифрою протестує проти таких генералізацій... було б ненауково»¹⁴.

На нашу думку, прискіплива увага М. Грушевського до джерелознавчих праць та аналітичний характер деяких його студій були об'єктивно зумовлені ембріональним станом тогочасної української історіографії, а також пануванням позитивістської методології. Зрештою, саме такий підхід до історичного матеріалу в працях М. Грушевського надає їм першоджерельного характеру.

Критичні зауваження на перші праці М. Грушевського зосереджувалися довкола закидання йому тенденційності, бажання викривити дійсний хід історії; рецензенти рішуче не погоджувалися з тезою вченого про «відрубність» та самобутність українського народу. Ці тези були повторені в подальших відгуках на праці М. Грушевського. Дискусія, отже, відбувалася переважно в ідеологічній та історіософській площинах. У той же час, історики визнавали «гідну подиву фактичну ерудицію», «феноменальне знання джерел», «здатність охоплювати широкі горизонти».

З кінця XIX — початку XX ст. кожен твір М. Грушевського викликав резонанс у фаховій літературі. Увага наукового світу до його творчості зростає після появи перших томів «Історії України-Руси». Критика загалом сприйняла працю прихильно. Так, сучасники визна-

ли її високий теоретичний рівень, глибоку критику джерел, обережність у побудові гіпотез. Проте сприйняттю праці російськими істориками завадило незнання ними української мови.

Для популяризації модерного образу української минувшини М. Грушевський перевидав російською деякі томи «Історії України-Руси». З цієї ж метою він написав науково-популярний «Очерк истории украинского народа», створений на підставі лекцій, прочитаних у 1903 р. у Паризькій вищій школі суспільних наук. Численні рецензії російських істориків, котрі з'явилися після виходу цих праць, дискусії, що розгорілися в російській науковій періодиці довкола принципових питань української історії (загальна схема, питання про історичну спадщину Київської Русі, характеристика українсько-російських домовленостей доби Хмельниччини, самобутність української мови і т. ін.), підтвердили слушність видавничих ініціатив ученого.

Особливий резонанс у російській науковій критиці отримав популярний «Очерк истории украинского народа». Найсуттєвіші зауваження рецензентів стосувалися концептуальних засад праці. Опоненти, продовжуючи традицію боротьби з «відсепаруванням» української історії, полемізували з тезою М. Грушевського про самобутність українського народу, заперечували його погляд на «українськість» історичної спадщини Київської Русі¹⁵. Разом із тим критики відзначали високий фаховий рівень історичних творів видатного вченого, глибокий аналіз джерел, об'єктивність у вирішенні складних наукових завдань. Так, М. Чечулін писав: «Загалом же книга професора М. Грушевського дуже цікава, вона характеризує автора як ученого, що володіє великими знаннями, здатного охоплювати широкі питання, скажемо навіть — обрії»¹⁶.

Коректному сприйняттю російськими істориками творів М. Грушевського заважала також його активна громадська та політична позиція. Той факт, що учений був керівником українського політичного руху як на південно-західних, так і південно-східних землях, використовував власні історичні концепції для підтвердження визвольних змагань українців, підштовхувало багатьох дослідників інтерпретувати його погляди як прояв «галицького сепаратизму». Це, безперечно, негативно позначалося на суто академічному вирішенні питань, пов'язаних із тематичним і предметним розмежуванням російської та української історіографії.

Одним із прикладів надмірної політизації наукового доробку професора була відмова надати йому кафедру в Київському університеті, на яку він претендував 1908 р. З цього приводу було випущено збірку

статей, в яких (практично, у чорносотенному дусі) було піддано жорсткій обструкції наукову діяльність ученого та його історичні концепції¹⁷. Щоправда, укладачі збірки опублікували одну статтю, написану М. Василенком на захист М. Грушевського та його бачення минулого східноєвропейського регіону.

Незважаючи на активну полеміку російських істориків із концепціями М. Грушевського, безперечним є той факт, що російські переклади трьох томів «Історії України-Руси» та видання «Очерка истории украинского народа» привели до поширення окремих ідей ученого в російських історичних колах, а їх вплив на праці С. Платонова, В. Сторожова і М. Любавського є очевидним¹⁸. Це підтверджується тим, що О. Пресняков прийняв пропозицію М. Грушевського написати історію походження російської держави та нації, яка б ґрунтувалася на його поглядах щодо схеми історичного розвитку східноєвропейських народів¹⁹.

З початком 30-х років у російській радянській історіографії під впливом марксистських ідеологічних настанов змінюється вектор оціночної інтерпретації творчості професора. У цей час, за влучним висловом Ф. Сисина, «розпочинається процес радянської демонізації» спадщини М. Грушевського²⁰. У працях тодішніх радянських істориків наукова спадщина вченого характеризується різко негативно, як прояв вульгарно-націоналістичної інтерпретації історичного процесу²¹. Нищення наукової школи М. Грушевського та широкомасштабна боротьба з «буржуазним націоналізмом» на довгий час наклали жорстке ідеологічне табу на дослідження творчості вченого в СРСР, спотворили висвітлення його історичних концепцій. З кінця 30-х рр. наукове осмислення творчого доробку вченого переміщується в російські емігрантські академічні центри.

Довоєнна російська закордонна історіографія майже не звертала уваги на спадщину М. Грушевського. Таке «інтелектуальне ліниство», за влучним висловом Д. Бовуа²², пояснюється передусім отожденням російськими та західними істориками української та російської історіографії. Проте політична нестабільність міжвоєнного світу, загострена увага світової громадськості до національних проблем, діяльність української діаспори змінили такий погляд, і, як слушно зауважив Б. Будорович, «в міжвоєнні часи Грушевський знову відіграє свою роль як найкращий і найавторитетніший популяризатор української справи»²³.

Публікація англійського перекладу одностомової «Історії України» вченого стала важливим кроком в ознайомленні Заходу з його поглядами. Передмову до цього видання написав відомий російський славіст Г. Вернадський із Йельського університету. У ній він підкреслив внесок М. Грушевського в розвиток української історіографії та вивчення історії Східної Європи взагалі: «Це праця великого вченого, що спирається на ґрунтовні дослідження, охоплена духом гострого критицизму, подає факти, які стосуються не тільки українського народу, але й загальної історії цього періоду»²⁴. Окремо Г. Вернадський зупинився на історичній схемі М. Грушевського, відзначаючи її оригінальність та продуктивність для дослідників східноєвропейського регіону.

Науковий світ широко відгукнувся на появу перекладу: рецензії на нього, написані, переважно, російськими вченими-славістами, були вміщені в таких авторитетних виданнях, як «American Historical Review», «American Political Science Review», «Annals of the American Academy of Political and Social Science», «Commonwealth», «Journal of Central European Affairs», «Journal of Modern History», «Yale Review», «Christian Science Monitor». Віддаючи належне ерудиції М. Грушевського, рецензенти, однак, зосередилися на критиці його історичної схеми, обстоюючи традиційні погляди російської історіографії на східноєвропейський історичний процес.

Серед відгуків особливою докладністю відзначається рецензія М. Карповича, професора Гарвардського університету, засновника американської школи дослідників Східної Європи. Його коментарі та зауваження типові практично для всієї російської емігрантської історіографії. На початку огляду М. Карпович окреслює Україну не як «націю» чи «країну», а як «район». Період Київської Русі він трактує як спільну частину російської та української історії, ставши переважно на позиції тогочасної радянської історіографії та натякаючи при цьому, що М. Грушевський, за винятком намагання «українізувати» цю добу, насправді не вносить нічого нового до її інтерпретації і що його підхід мало відрізняється від поглядів В. Ключевського та інших російських істориків. Намагання применшити і знецінити значення схеми М. Грушевського здійснене дуже вміло та замасковане визнанням історичної ерудиції автора. На думку М. Карповича, головна заслуга вченого полягає у детальному і точному науковому аналізі історичного розвитку українських земель під литовським і польським

пануванням, а також у неперевершеній майстерності при змалюванні козацької доби. На жаль, нарікає рецензент, високий рівень професіоналізму автора знижується у другій частині його твору. «Від XVIII ст., — пише він, — доля більшості українців була нерозлучно пов'язана з Російською імперією. Можна сперечатися, чи це вийшло на добре, чи на зле, але не можна заперечити головної ваги цього факту для історії України. Незважаючи на це, автора цікавить виключно негативний бік цієї справи, а саме — російський гніт в Україні. Це, очевидно, не вичерпує теми... Немає сумніву, що західні ідеї, які приходили на Україну через Росію, мали великий вплив на українське національне відродження». М. Карпович зазначає, що українці і росіяни XIX ст. жили в однаковій інтелектуальній атмосфері, тому не можна відокремлювати історії українського національного руху від історії російського лібералізму і революційного соціалізму. Рецензент був також незадоволений розділом про відродження української державності, оскільки в ньому «приховується елемент політичної злоби», який спричинився до того, що автор не виявив себе справедливим ані до російських лібералів перед революцією 1917 р., ані до тимчасового уряду Львова і Керенського²⁵.

Ми навмисне присвятили так багато уваги критиці М. Карповича, оскільки висловлені ним погляди у тій чи іншій формі були притаманні не лише учням його школи, але й переважній більшості російських емігрантських та західних істориків. Підручники з історії Росії А. Рязановського, Д. Волша, П. Флоринського та багатьох інших, погляди на схему розвитку східноєвропейської та зокрема української історії — це продукт школи М. Карповича, його послідовників та одномудців на інших університетах.

Досить прихильно історичну схему М. Грушевського розглянув американський історик російського походження А. Мазур у своїй книжці «Modern Russian Historiography» (1-ше видання 1939 р., 2-ге видання 1958 р.), де ученому відведено головне місце між так званими «федералістами». За словами А. Мазура, все життя М. Грушевського було присвячене одній справі — збудувати для свого народу пам'ятник у формі наукової історії, який його противники не зможуть замовчати чи повалити. Погляди українського історика, на думку автора, мусять бути взяті до уваги дослідниками Східної Європи, якщо «хочемо розглядати історію Росії як цілість, а не як низку епізодів, зосереджених довкола Московської держави». А. Мазур відвів М. Грушевському одне

з головних місць і серед визначних слов'янських істориків, наголошуючи, що критичність його методу та залучення ним значної кількості джерел зробили праці вченого класичними²⁶.

Слід зазначити, що в умовах організаційної слабкості української історичної науки на еміграції, тамтешня російська історіографія, що спиралася на численні академічні центри, була почасти єдиним, хоча й мимовільним, популяризатором на Заході української історії взагалі та поглядів М. Грушевського зокрема. І хоча тон більшості висловлювань російських істориків про наукову спадщину видатного вченого далекий від виваженості та безсторонності, він, все ж, незрівнянно об'єктивніший за тези багатьох західних дослідників української минушини.

Для прикладу візьмемо нарис історії України англійського дослідника В. Аллена. Автор, якому на 400 сторінках його книги так і не вдалося вирішити питання, чи є українці окремим народом, закидає М. Грушевському пристосуванство, брак далекоглядності й глибини думки та протиставляє його М. Драгоманову, який, нібито на відміну від М. Грушевського, розумів, що Україна, відокремлена від Росії, засуджена на стагнацію та загарбання західноєвропейськими країнами. Не наводячи конкретних аргументів, він закидає вченому необ'єктивність, міфотворчість, фахову безпорадність. До оцінки наукового добробку М. Грушевського в праці В. Аллена можна прикласти його власні слова на адресу української модерної історіографії: «...Однобічна, оперта на непорозумінні і далека від історичної правди»²⁷.

У російській історіографії фахова діяльність М. Грушевського завжди оцінювалася неоднозначно. Це й зрозуміло, адже наукове осмислення історії України нерідко конфронтувало з дослідницькими традиціями наших сусідів. Творча спадщина М. Грушевського була своєрідним дзеркалом, в якому відбивались загальні погляди російських інтелектуалів на українську модерну культуру. Історіографічні концепції М. Грушевського в інтерпретаціях російських істориків уособлювали концептуальні засади української Кліо. Зазначимо, що подібне розуміння місця видатного вченого в нашій історичній науці було притаманне також німецьким, польським, чеським, французьким, американським та й, зрештою, українським історикам.

Оглядаючи російську грушевськіану більше ніж за півстоліття, бачимо виразну тенденцію до «нормалізації» російсько-українських історіографічних дискусій: від категоричного неприйняття концепцій

М. Грушевського до використання його історичної схеми при написанні синтетичних оглядів російської історії. Принагідно зауважимо, що дана тенденція збереглася і досі. Особливо це впадає у вічі при порівнянні двох рецензій російських істориків на «Барське староство» М. Грушевського — кінця XIX та початку XXI ст. Якщо автор першої заперечує концептуальні засади праці — спроби вченого «українізувати» середньовічне Поділля, то сучасний російський дослідник української історії М. Дмитрієв, високо оцінюючи роботу, пише: «Чи застаріла книга Грушевського? І так, і ні. Так — у тому сенсі, що за останні сто років накопичена маса нових відомостей про соціальну історію Поділля, про історію колонізації цієї області... Однак праця українського історика не стала одним лише фактом історіографії насамперед тому, що автор живо, опукло та різнобічно показав декілька аспектів історії подільської шляхти, і книга читається з цікавістю, залишаючи, так би мовити, стереоскопічне уявлення про українське суспільство нового часу»²⁸.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винар Л. Вступ до науки грушевськознавства // Український історик (далі — VI). — 1996. — № 1—4. — С. 19—32.
2. Див., напр.: Винар Л. Вступ до науки грушевськознавства // VI. — 1996. — № 1—4. — С. 27.
3. Див., напр. бібліографію за 1988—1992 рр., зібрану Р. Пирогом в: Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924—1934). — К., 1993. — С. 193—198.
4. Див. про це докл.: Тельвак В. В. Історико-теоретичні дослідження в грушевськознавстві (90-ті рр. XX ст.) // Проблеми гуманітарних наук: Наук. зап. Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. — 2000. — Вип. 5. — С. 163—174.
5. Див., напр.: Ссылка М. С. Грушевского. Подготовил Павел Елецкий // Минувшее: Исторический альманах. 23. — СПб.: Феникс, 1998. — С. 207—263; Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). — М., «Прометей» — Брянск: Изд-во БГПУ, 1997. — 228 с.; Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии, середина XIX в. — первая треть XX в.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук:

07.00.09/ Моск. гос. пед. ун-т. — М., 1997. — 40 с.; Михальченко С. И. Неопубликованные письма В. Б. Антоновича и историков его школы в архивах России и Украины // Археографический ежегодник за 1993 г. — М., 1995. — С. 282—288; Михальченко С. И. Эпистолярное наследие В. Б. Антоновича и его учеников в собрании ОПИ ГИМ // Отечественная культура и историческая наука XVIII—XX веков. — Брянск, 1996. — С. 152—160.

6. П. Г. [Голубовський П. В.]. Рец. на: Грушевський М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк. К., 1890 // Киевская старина. — 1890. — Т. XXX. — С. 334.

7. П. Г. [Голубовський П. В.]. Рец. на: Грушевський М. Очерк истории Киевской земли... // Киевская старина. — 1892. — Т. XXXVIII. — С. 431—438.

8. Филевич И. П. Обзор главнейших сочинений и статей по западнорусской истории за 1891 год // Славянское обозрение. — СПб., 1892. — Т. 1. — С. 418—421.

9. Русская мысль. — 1893. — Кн. 3. — С. 188—192. Огляд був поданий без авторства.

10. Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського // Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV—XVIII ст.). — Львів, 1996. — С. 577—623.

11. Н. В. [Н. В. Молчановський] Библиография // Киевская старина. — 1895. — Т. XLVIII. — С. 103—112.

12. Щербина В. Рец. на: Жерела до історії України-Руси. Під ред. М. Грушевського. Т. 1 // Киевская старина. — 1896. — Ч. 7—8. — С. 37—41; Щербина В. Рец. на: Жерела... Т. 3 // Киевская старина. — 1898. — Ч. 1. — С. 25—27.

13. Франко І. Причинки до історії України-Руси // Зібрання творів: У 50 т. — Т. 47. — С. 453—454. Див. про це докл.: Домбровський О. Критичні завваги І. Франка до «Історії України-Руси» М. Грушевського // VI. — 1970. — № 3—4. — С. 103—110; Слободяник В. П., Тельвак В. В. І. Франко про історичні концепції М. Грушевського // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Дрогобич, 1997. — Випуск 2. — С. 164—168.

14. Жерела до історії України-Руси. Т. III. Видані під ред. Михайла Грушевського. — Львів, 1900. — С. 2.

15. Корсаков А. Д. Отзыв о сочинении М. Грушевского «Очерк истории украинского народа». СПб, 1906. — СПб, 1909. — С. 472—498. Отд. оттиск; Чечулин Н. Рец. на: Грушевський М. Очерк истории

украинского народа. СПб, 1904 // Журнал министерства народного просвещения. — 1905. — № 4. — С. 393—399.

16. Чечулин Н. Рец. на: Грушевский М. Очерк истории украинского народа. СПб, 1904 // Журнал министерства народного просвещения. — 1905. — № 4. — С. 394.

17. К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете Св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. — К., 1908. — 16 с.

18. Koch Hans. Dem Andenken Mychajlo Hruševskij's (29. September. 1866 — 25 November 1934) // Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. — 1935. — N 11. — S.3—10. Див. також: Славинский М. Грушевский Михаил Сергеевич // Энциклопедический словарь Русского Библиографического Института Гранат. 13-е стереотипное издание. — М., б. д. — Т. 17. — С. 265—268; Сисин Ф. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії // Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій. — Львів, 1999. — С. 3—30.

19. Presniakov A. E. The Formation of the Great Russian State: A study of Russian History in the Thirteenth to Fifteenth Centuries. (Trans. A. E. Moorhouse). — Chicago, n. d. — P. 6—9. Див. також: Новицький В. Історична праця проф. О. Є. Преснякова і розмежування великоруської і української історіографії // Україна. — 1930. — Т. 40. — Березень-квітень. — С. 55—65.

20. Сисин Ф. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії // Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів конференцій. — Львів, 1999. — С. 25.

21. Див. наприклад: Рубинштейн Н. Л. Русская историография. Л., Огиз., Госполитиздат, 1941; Яворский М. И. Записка об ученых трудах проф. М. С. Грушевского. — Ленинград, 1929. — 27 с.; Рубач М. А. Федералистические теории в истории России // Русская историческая литература в классовом освещении. — Т. 2 — М., 1930; М. Р. [Рубач М.] Грушевский Михаил Сергеевич // Большая советская энциклопедия. — М., 1930. — Т. 19. — С. 673—676.; Рубач М. Грушевский Михаил Сергеевич // Советская историческая энциклопедия. — М., 1963. — Т. 4. — С. 858—859.

22. Beauvois Daniel. Spory historyków (Francja, Rosja, Polska) wokół Ukrainy-Rusi // Historia Europy Środkowo-Wschodniej. — Т. 2. — Lublin, 2000. — S. 234.

23. Будорович Б. Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії // *Визвольний шлях*. — 1967. — № 2. — С. 179.

24. Vernadsky G. Preface // Hrushevsky M. *A History of Ukraine*. — New Haven: Yale University Press, 1941. — P. V—VI.

25. «Yale Review». — 31 (1942). — С. 424—427.

26. Mazour A. G. *Modern Russian Historiography*. — 2-nd ed. — Princeton, Van Nostrand, 1958. — P.158—163.

27. Allen W. E. D. *The Ukraine: a History*. — Cambridge University Press, 1940. — P. 251—252, 254—255, 278—281, 290, 321—322.

28. Дмитриев М. В. (Рецензия) Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV—XVIII ст.). Післямова, примітки та покажчики Миколи Крикуна. — Львів, 1996. — 625 с. — С. 172.